

Din Hizmetlerinde İLETİŞİM VE TEBLİĞ

EDİTÖR

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

İstanbul, 2021

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-625-8490-47-3

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Din Hizmetlerinde
İletişim ve Tebliğ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editör

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı - Cilt

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17
Sertifika No: 40421

Bu kitap İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Din Hizmetlerinde İletişim ve Tebliğ adlı Tezli ve Tezsiz Yüksek Lisans Programı Müfredatına uygun olarak hazırlanmıştır.

1. Basım

Aralık 2021 / 1.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensar nesriyat.com.tr siparis@ensar nesriyat.com.tr

TEBLİĞ VE İRŞATTA SOSYAL VE KÜLTÜREL FAKTÖRLER

Prof. Dr. İzzet Er*

Malum olduğu üzere, tebliğ, Rasulullah'ın Allah'tan indirilenleri inananlara bildirme, ulaştırma görevidir. Aynı görev, daha sonra inanan herkese, özellikle de ümmet içinden çıkarılmış hayırlı bir topluma havale edilmiş, bu tür toplumların canlarını ortaya koyarak cihada çıkmaları yerine, geride kalıp cihada gidenleri, döndükleri zaman aydınlatmaları, Allah'a hakkıyla inanma konusunda bilgilendirmeleri istenmiştir. Bir başka deyişle bir kısım insanlar seferberliğe katılıp askeri harbe iştirak ederlerken, bir kısmı da yeni bir zihniyet, yeni bir kültür demek olan İslam dini üzerinde çalışmalara katılacaklar; yani günümüzde bilhassa önem kazanan kültürel savaşa katılacaklardır. Bu tür bir savaş için Müslümanların ellerinden geldiği, güçlerinin yettiği kadar hazırlıklı olmaları ilahi bir emirdir.¹ Bu bakımdan kültürel savaşa da hazırlanmak ve gereğini yerine getirmek icap eder.

Sosyolojik açıdan bakıldığında “tebliğ” bir kültür savaşı, tebliğ yapan da kültür savaşçısıdır. Kültür tarihinde bunlara “kültür ajanı” adı verilir. Binaenaleyh İslam kültürünün tebliğcileri, görevlerini en iyi şekilde sürdürmek için varisi oldukları Peygamberin yolunu, günümüz şartları muvacehesinde takip etmek durumundadırlar. Bu da bizi günümüz şartlarında Peygamberin yolunu takip ederken meseleyi, sosyolojik yönden incelemeyi gerektiriyor. Bu bakış açısına göre, konu yetişmiş insan unsuruna dayanır: Tebliğ yapan kişinin alanında yetişmiş, tebliğ yapılacak coğrafyayı ve özelliklerini tanıyan, onun ihtiyaç ve beklentileri istikametinde konusunu seçen, etkili bir organizasyon ve iletişim usullerine uygun olarak sunan, çalışmalarının verimliliği değerlendirilebilen/ölçülebilen bir kimse olması noktalarından mevzuyu ele almak icap eder.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din ABD.
1 Enfal 8/60.

1. Tebliğ/İrşat Yapan, Sahasında Yetişmiş, Mesleki Bilgisi ve Genel Kültürü Yeterli, Hitabeti Düzgün Olmalı

1998 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olarak, Saygıdeğer Bakanımız ve hocamız Prof. Dr. Mehmet S. Aydın'ı, "Cumhuriyetin 75. Yılı münasebetiyle Türkiye'de Dini Hayat" konulu bir konferansa davet etmiştik. Hocamız konuşmasına şöyle başladı:

Değerli arkadaşlar ve Sevgili öğrenciler! 75. yılda Dini Hayat'ı anlatırken şu şöyle yaptı, bu böyle yaptı demeyeceğim. Sansasyonel bir konuşma hiç düşünmüyorum. Kendi yaptıklarımızı daha çok ön plana çıkaracağım. Bildiğiniz gibi, 75 yıldır "İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarını anlatma, din konusunda toplumu aydınlatma" görevi yapıyoruz. 75 yıl az değil, üççeyrek asır. Yaklaşık iki nesil diyebiliriz. Allah'a ibadetten, ona hakkıyla kul olmaktan, dindar olmaktan, sabırlı, doğru sözlü, kanaatkâr, diğerkâm olmaktan, yalan konuşmamaktan, gıybet etmemekten, birbirimize küs durmamaktan, anne babamıza saygılı olmaktan, onları kırmamaktan, ailemizle iyi geçinmekten, çocuklarımızı iyi yetiştirmekten, kimsenin malını rızası olmadan almamaktan, içki içmemekten, hırsızlık yapmaktan, ölçüyü tartıyı doğru yapmaktan, kimseyi aldatmamaktan, vs. bahsettik. Şimdi soruyorum: Hitap ettiğimiz toplumda, kul hakkı yiyenlerin oranı %50'nin altında mı, üstünde mi? Yalan konuşan, gıybet yapan, birbiriyle küs olanların oranı %50'nin altında mı, üstünde mi? Sabırsız, kanaatsiz, birbiriyle geçimsiz, içki içen, alışverişte müşteriyi aldatan, hep kendini düşünen insanların sayısı %50'nin altında mı, üstünde mi? Bu soruları daha da çoğaltmak mümkün. Cevaplarımız %50'nin üzerindeyse, o zaman, başarılıyız demektir. Fakat içinde yaşadığımız topluma baktığımızda müspet cevap vermemiz imkânsız. O zaman burada bir durum var, bir problem var. Nedir o? Biz görevimizde başarılı değiliz, görevimizi yapamamışız. Bu insanlar, anlattıklarımızı ya hiç, belki de çok az anlamış, benimsemiş ve çok az kendilerine mal etmişler. Kısaca tebliğimiz verimli olmamıştır.

Hocamız daha sonra konuşmasını değişik değerlendirmelerle bulunarak bitirdi.

Şüphesiz bu başarısızlığın çeşitli sebepleri vardır. Bunların başta geleni de iletişimde fevkalade önemli olan kaynağın, yani tebliğ ve irşat yapan kimsenin nitelikli, mesleki bilgisi ve genel kültürü yeterli, hitabeti düzgün olmasıdır. Başka bir ifadeyle nitelikli tebliğciler yetiştirmek icap ediyor. Acaba nitelikli tebliğci yetiştirme konusunda durumumuz nedir? Şimdi aşağıdaki paragraflarda bunun cevabını aramaya çalışalım.

Gerçekten nitelikli tebliğci ve irşat görevlisi yetiştirme problemi çok eski bir konudur. Buna rağmen çok eski devirlere gitmeden memleketimizde, 1946-1950 yıllarında zamanın Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki merhumun cenaze namazı kıldırarak kimse kalmadığına dair raporu ile çok partili siyasi hayatın başlamasından sonra toplumsal talepleri karşılamak amacıyla, konu devlet olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu maksatla 4 Haziran 1949 tarih ve 5424 sayılı kanunla Ankara Üniversitesine bağlı İlahiyat Fakültesi kuruldu. Fakültenin kuruluş gerekçesi, “Din meselelerinin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için gerekli şartları hazırlamak” idi.

Aynı amaca yönelik olarak açılan dini yükseköğretim kurumlarından ikincisi Yüksek İslam Enstitüleridir. İlk Yüksek İslam Enstitüsü 24 Eylül 1959 tarih ve 240 sayılı Talim ve Terbiye Dairesi kararıyla İstanbul’da kuruldu. Daha sonra diğer bazı vilayetlerde de kurularak sayıları çoğaldı. Yüksek İslam Enstitüleri, ilki 1951 yılında açılan İmam Hatip Okullarından mezun olanların dini yükseköğrenim yapmalarını temin etmek, sayıları gün geçtikçe artan bu okullara meslek dersleri öğretmeni ile diğer okullara din bilgisi öğretmeni yetiştirmek dersleri ve nitelikli din görevlileri yetiştirme düşüncesinin ortaya çıkardığı öğretim kurumlarıdır. Bu enstitü için 1961’de hazırlanan ilk yönetmelikte bu görevler açık açık zikredilmiştir. 1973 yılında İmam Hatip Okullarına üniversiteye girme hakkı tanınınca, ÖSYM’den belirli puan alıp enstitü müdürlüklerince açılan Kur’an-ı Kerim ve Arapça sözlü sınavında başarılı olanlar kesin kayıt hakkı kazandı. Bu sözlü giriş sınavı enstitü mezunlarının meslekte emsallerine göre daha nitelikli olmalarını sağlayan önemli faktördü.

Yüksek İslam Enstitülerinde, mezunların mesleki alanda donanımlı, daha başarılı olmasını sağlamak için 1978 yılında müfredat ve yönetmelik değişikliğine gidildi. Evvelce öğretim yılı esasına göre yapılan öğretim, 14’er haftalık yarıyıl esasına dönüştürüldü. Buna göre, enstitülerin 1. ve 2. sınıflarında ortak dersler okutulacak, 3. ve 4. sınıflarda, 4 tam not üzerinden 3 ve daha fazla not ortalamasına sahip olanların devam edebileceği Tefsir-Hadis, Fıkıh- Kelam bölümleri ile diğer öğrencilerin katılabileceği İslam Dini Esasları bölümü oluşturuldu; Mezuniyet tezi konuldu.¹ Beş yıl kadar uygulanan bu sistemde kalitenin arttığı, özellikle Tefsir-Hadis, Fıkıh-Kelam bölümü mezunlarında seviyenin yükseldiği müşahede

¹ Mustafa Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/48-52; Tayyar Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, (Ankara: Diyanet Yayınları, 2016), 3.baskı, 326 vd.; Ali Bardakoğlu, *İslam’ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, (İstanbul: Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2017), 3. Baskı, 364 vd.

edildi. 1982 yılında Enstitülerin İlahiyat Fakültesine dönüşmesiyle söz konusu uygulama sona erdi.

Bu alanda üçüncü olarak 1971 yılında kurulan bir diğer yükseköğretim kurumu da Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi oldu. İslami İlimler Fakültesi Ankara İlahiyatın aksine İmam Hatip Okulu mezunlarını da almaya başladı. Bu fakülte de 1982 düzenlemesiyle İlahiyat Fakültesine dönüştü².

1950-1970 yılları arasındaki çeşitli yetersizliklere rağmen İlahiyat Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüleri amaçlarını bir nebze de olsa yerine getirip belirli çerçevede nitelikli eleman ihtiyacına cevap verdi. Çağdaş dünyanın ilmi ve insani değerlerini doğru kavrayıp değerlendiren bir bakışla topluma yönelik hizmetlerde önemli mesafeler alındı, radikal bir takım görüşlerin Türkiye’de tutunamamasını sağladı denilse, mübalağa yapılmış sayılmaz.³

Bununla beraber, Diyanet İşleri Başkanlığı öteden beri, gelinen mesafeyi yeterli bulmadı. İlahiyat Fakültesi mezunlarının müftü vaiz olduklarında ‘klasik dini metinlere aşinalıkta bazı sıkıntıları görüldüğü için, programlarda bazı mesleki derslerde klasik kaynak kitapların metinlerine de yer alması hususunda talepleri vardı. Ne var ki, kendisine eleman yetiştiren kurumların müfredatını değiştirecek konumda değildi. Kendi başının çaresine bakma yolunu tercih etti. Talepleri zamanında karşılanmadığından 1970’li yıllarda Dini Yüksek İhtisas Merkezi ve Hizmet içi Eğitim Merkezleri oluşturdu. 1976’da İstanbul’da kurulan Haseki Eğitim Merkezi’ni diğer merkezlerin açılışı takip etti. Ancak bunların da nitelikli insan yetiştirme noktasında özlük hakları, lisansüstü eğitim sayılmayışı ve buralarda sürdürülen öğretim usul ve program yönüyle bir takım sıkıntıları vardı⁴. Nitelikli din görevlisi yetiştirme amacı istikametinde dördüncü olarak açılan yükseköğretim kurumu da, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tavsiyesi üzerine, “Memleketimizde daha nitelikli din görevlileri istihdam etmek” ve “Halen görev yapmakta olan din görevlilerinin bilgi düzeyini yükseltmek” amacıyla, Yükseköğretim Kurulu’nun 29 Aralık 1988’de aldığı kararla beş İlahiyat Fakültesine bağlı, ön lisans seviyesinde iki yıllık öğretim veren İlahiyat Meslek Yüksek Okullarıdır. Fiilen görev yapmakta olan imam ve hatipler arasından ÖSYM kanalıyla öğrenci alan bu okullar on yıl kadar başarılı hizmet verdi. Lakin bu okullara 1998-99 öğretim yılından itibaren öğrenci alınmadı, kapandı. Yerine Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesine bağlı benzer bir yüksekokul açıldı. Bilahare Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi İlahiyat Ön Lisans Programı ile bazı İlahiyat Fakültelerinin açtığı İlahi-

2 Mustafa Öcal, *Türkiye’de Din Eğitimi*, (İstanbul: 2004), 234 vd.

3 Bardakoğlu, *İslam’ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 372.

4 Bardakoğlu, *İslam’ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 371.

yat Lisans Tamamlama Uzaktan Eğitim Programları (İLİTAM) Din bilgisi, İmam Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmen ve din görevlisi yetiştirmede görev aldı.⁵

1997 yılında 28 Şubat yönetimi, beklenmedik şekilde İlahiyat Fakültelerinde ilköğretime öğretmen yetiştirmek üzere İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği bölümü açılmasına karar verdi. Çok yerinde bir karardı. Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği ve İmam Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmenliği ile Diyanet işleri Başkanlığının hizmet alanlarına yönelik de böyle bir karar gerekliydi. Ne var ki, bu olmadığı gibi, on beş yıldan fazla hizmet veren İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği bölümüne artık öğrenci alınmamaktadır, fiilen kapanmış durumdadır.

İlahiyat Fakültelerindeki söz konusu durumun Batı ülkelerinde de pek örneği yoktu. 2001 yılında Uludağ Üniversitesi ve fakülteler olarak akreditasyon sürecine girmeye çalıştığımız zaman bunu fark etmiştik. Avrupa ve Amerika kıtasındaki üniversitelerin hiç birisinde bizdeki gibi bir yapılanma görünmüyor, mezunların istihdam alanlarına göre bölümlerin oluşturulduğu gözlemleniyordu. 2003 yılında, onlardan yararlanarak ve hangi batı üniversitelerinde söz konu programlar bulunduğunu göstererek senatodan geçirip Diyanet İşleri Başkanlığına eleman yetiştirmek üzere İlahiyat Fakültelerinde “Din Hizmetleri Bölümü” açılması için YÖK’e teklifte bulunduk. Bu teklif, aynı yıl Isparta İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen “Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu”nda Prof. Dr. M. Akif Kılavuz tarafından bildiri haline getirilerek akademik camiayla paylaşıldı. Sempozyumda bu istikamette başka tebliğler de vardı.⁶ Benzer görüşler söylendi ve benzer teklifler yapıldı. Daha önce olduğu gibi, daha sonra da Din Şuraları ve değişik bilimsel toplantılarda konu ele alındı⁷. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde Yaygın Din Eğitimi Din Hizmetleri Bölümünü açıldı ve birkaç sene eğitim öğretime devam edildi; yakın

5 Bardakoğlu, *İslam’ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 370.

6 Bildiriler için bk: Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını*, Isparta, 2004.

7 On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesince tertip edilen 21-23 Ekim 1987’de Samsun’da “Yükseköğretimde Din Bilimleri Eğitimi Sempozyumu”; 1-5 Kasım 1993 tarihlerinde Diyanet İşleri Başkanlığınca tanzim edilen I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri; Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından 2001 yılında Ankara’da icra edilen “Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları” konulu uluslararası sempozyumu; Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi’nde 16-17 Ekim 2003 tarihinde düzenlenen “Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılandırılması ve Geleceği” konulu Sempozyum; 18-19 Kasım 2009’da İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde yapılan “Darülfünun İlahiyat Sempozyumu”; 19-25 Temmuz 2010’da “Modern Dönemde İlahiyat Eğitim Müfredatı ve Yöntem Tartışmaları” konulu uluslararası katılımlı çalıştay; İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından 10-11 Mayıs 2013 tarihinde XV. Din Eğitimi Koordinasyon Toplantısı kapsamında “Din Eğitiminde Kalite Sempozyumu”; Gaziantep Hasan Kalyoncu Üniversitesince düzenlenen 16-17 Şubat 2013 tarihinde “Yeni Süreçte Örgün Eğitim” konulu 7. Öğretmen Sempozyumu ve 15,16, 17 Mayıs 2014 tarihlerinde Ankara İlahiyat Fakültesinde düzenlenen “İSLÂM MEDENİYETİNİN YAPI TAŞLARI – IV, İslami İlimler ve Eğitim ve Öğretimi” konulu sempozyumu yapılmıştır.

zamanda da tek tip programa geçilerek YÖK tarafından kaldırıldı. Fakülte programlarına 2'şer kredilik "Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim" ile "Mesleki Uygulama ve Hitabet" dersleri konulmakla yetinildi. Üstelik İlahiyat Fakültelelerinde hazırlık sınıfına dayalı olarak bazı meslek derslerinin % 30 Arapça okutma imkânı getirildi. Fakat hazırlık sınıflarında klasik tarzda da okutulsa, öğrencilerin daha çok günlük Arapçayı öğrendikleri, bu sebeple kendilerinden beklenen temel kaynaklara inebilme imkânı maalesef mümkün olmadı. Bu durum yüksek lisans ve doktora sınavlarında açıkça görüldü.

Kısaca ifade etmek gerekirse, ne bu düzenlemelerin, ne de Ankara İlahiyat Fakültesinde bölüm ihdasının, istihdama yansıyan ve kaliteyi artıran bir etkisi oldu. Dahası, bu üç alana sosyo-politik bir proje olarak "dindar insan" yetiştirme amacını da eklenirse, bir programdan dört ayrı alan için eleman yetiştirmek mümkün olamazdı.⁸

Bu arada Diyanet İşleri Başkanlığı, gelişen şartlar çerçevesinde, 2005'lerden itibaren namaz eksenli ve cami merkezli din hizmeti anlayışına sosyal ahlak eksenli din anlayışına ilave etti. Din hizmetleri anlayışını aile, kadın ve genç kızlara yönelik hizmetlerle daha da genişletti. Çünkü erkeklerimiz, camilerde ve daha başka etkinliklerde elde ettikleri dini bilgileri eşleri ve kız-erkek çocuklarına aktarmamaktaydı. İllere yapılan ziyaretlerde irat edilen konuşmalarda elde ettiği bilgileri eşi ve çocukları ile paylaşılanları sayısı 1000 kişi içinde 10 kişiyi bulmamaktaydı. Ayrıca aile problemleri, aile içi anlaşmazlıklar ve boşanmalar da günden güne artmaktaydı. 15-24 yaş grubu gençlere yönelik Başkanlığın hiçbir çabası mevcut değildi. Bu kadar geniş bir nüfusun, 15-24 yaş grubu gençlerin ve büyük bir tehlike oluşturan ailevi problemlerin de tebliğ kapsamı içine alınması gerekiyordu. Ne haliniz varsa görün denilemezdi. Bu maksatla Aile İrşat ve Dini Danışmanlık büroları, Gençlik daireleri oluşturuldu. Son olarak Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişle birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri arasına "Manevi Danışmanlık" görevi de eklendi.

Fakat Diyanet personeli bütün bu hizmetleri yürütecek önceden bu alanların eğitimini almış, nitelikli kimseler değildi. Bu alanlar yıllarca tebliğ nokta-i nazarından pek düşünülmemişti. Nüfusumuza bakarsak, hitap edilecek kitle hiç de az değildi. Bir an evvel başlamak gerekiyordu. O nedenle Diyanet kendi görevlileri arasından seçtiği elemanlara, uzmanların iştirakiyle birkaç haftalık hizmet içi eğitim seminerleri düzenleyerek ihtiyacı gidermek ve hizmet sunmak durumundaydı. Başka yapılacak bir şey de yoktu; bu geçici dönem için düşünülmüş bir çareydi.

8 Bardakoğlu, *İslam'ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 380.

Hizmete alınan Aile İrşat ve Dini Danışmanlık büroları, Gençlik Merkezleri ve Manevi Danışmanlık birimlerinin yürütülmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu konularda yetişmiş eleman ihtiyacı kendisini fazlasıyla hissettirmekte ve bu hususta İlahiyat Fakültelerinde, 21. asırda dini tebliğ ve irşat hizmetleri, Aile Rehberlik Dini Danışmanlık büroları, Diyanet Gençlik Merkezleri, dezavantajlı gruplara yönelik sosyal ahlak eksenli din hizmetleri ve Manevi Danışmanlık ile ilgili yeni düzenlemeleri gerekli kılmaktaydı. Üstelik Diyanet İşleri Başkanlığının imkânları ile 90 bin cami, gerçekten layıkıyla değerlendirilirse, tebliğ açısından çok büyük bir imkân demektir.

Hâlbuki İlahiyat Fakültesi mezunlarının hizmet verdikleri, öğretmenlik (ilk ve ortaöğretim Din Bilgisi, İmam Hatip Lisesi Meslek dersleri öğretmenliği), Din görevliliği (Diyanet İşleri Başkanlığının çeşitli kademelerinde imam hatip, dini danışman, aile irşat uzmanı, manevi danışman, vaiz ve müftü) ve İlahiyat alanında akademisyenlik gibi üç temel faaliyet alanının bütün müştereklerinin yanı sıra, oldukça farklı hususi donanımları gerektirdiği ortadadır. “Bu yanlış öğretimde ısrar, sadece kaynak israfına ve başarısızlığa mal olmuyor, daha önemlisi, binlerce genç ilahiyatçının hak etmediği bir yetersizlik duygusuna itilmesine de yol açıyor. Elbette İlahiyat Fakültelerinin öncelikli amacı, ilahiyat talebesine, ehlince tartışılarak üzerinde uzlaşmış ortak donanımı ve yeterliliği edindirmek olmalıdır. Müfredat, bu amaca hizmet eden araçlardan sadece birisidir ve arkasında bir bilim felsefesi, ilahiyat tanımı, ilahiyatçı profili, tedrisat stratejisi yatmayan hiçbir müfredat başarı vaat edemez. Her yönüyle iyi tartışılmış temel bir ilahiyat programı üzerine pratik ihtiyaçlara göre muhtelif müfredat programları bina etmek, ilgili kurumların katılımıyla kolaylıkla mümkün olabilecektir. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın istihdam edeceği kadrolara hitap edecek programların belirlenmesinde söz sahibi olmasından ve bunun için de İlahiyat fakülteleriyle işbirliği yapmasından daha doğal bir şey olamaz. Sonuçta pratik amaçlara yönelik bu programların önemli bir kısmı ilahiyat müfredatıyla keşişse de, mezunların istihdam alanına göre ilave donanım ve beceriler kazandırmanın yolunu açmak gerekir. Böylece, ortak alanları olmakla birlikte, üç ayrı profile hitap eden üç ayrı müfredat programıyla hem genç ilahiyatçılara tercih hakkı verilmiş, hem de her üç alanda da daha yetkin kadroların yetişmesi mümkün hale gelmiş olur”⁹.

9 Bardakoğlu, *İslam’ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 380.

2. Tebliğ ve İrşat Coğrafyası İyi Tanınmalı (Makro ve Mikro Seviyede - İl, İlçe, Köy ve Mahalle)

Hiz. Peygamberin tebliğini etkili kılan hususlardan biri de, hitap ettiği, İslami kültürünü telkin ve tebliğ ettiği alanı ve coğrafyayı tanımış olmasıdır. Risale'ten evvel, Rasulü Ekrem'in yapmış olduğu seyahatler, tebliğe hazırlık döneminde onun Bizans, Acem, Yemen ve Habeşistan'ın ticari, idari gelenek ve kanunlarını öğrenmesine¹⁰ ve tebliğ yapacağı coğrafyayı tanımaya vesile olmuştur. Doğu Arabistan'dan gelen Abdü'l-Kays kabilesi heyetine "memleketlerini gayet iyi tanıdığını ispat eden suâller sorarak onları hayrete" düşürmesi, kendisine bunları nereden bildiği sorulunca, İslam öncesinde oraya yaptığı seyahatler vesilesiyle tanıdığını bizzat ifadesi, Müslümanlara "Habeşistan'a gitmelerini tavsiye ederek orada "kimseye zulüm edilmez"¹¹ demesi, "Habeşliler ve Habeşçeyi bilenlerle konuşurken Habeşçe kelimeler"¹² kullanması, kanaatimizi doğrulayıcı niteliktedir. Günümüzde İslam kültürünü tebliğle mükellef olanların, tebliğ bölgelerinin genel özelliklerini bilmeleri, etkili olmaları bakımından faydalı olacaktır. Bu vesileyle Türkiye'de aynı görevi yapacakların hizmet/tebliğ coğrafyalarını iyi tanımaları icap etmektedir.

Konuya makro seviyede bakacak olursak, öncelikle ülkemizin sosyolojisini, sosyal yapısını gözden geçirmek icap eder. 31 Aralık 2020 sayımı itibarıyla ülkemiz 83,614,362'lik nüfusuyla komşularına göre kalabalık bir ülke olup iktisaden gelişmekte olanlar arasında zikredilir. Nüfusumuzun %93'ü (77.334,148) şehirde, %7'si (5.820,849) belde ve köylerde yaşamaktadır. 15-65 yaşlar arasında 56.592.670 gibi genç bir nüfusa sahibiz. Toplam nüfusun yaklaşık %92'i okuryazar olup %67.8'den fazlası, yani 56.690.537'si iktisaden faaldir. Ülke nüfusu 24.001.940 hanede barınmaktadır. Hane halkından 4.062.576'sı hanesinde tek başına yaşamaktadır. Geriye kalan her 19.939.364 hanede ortalama 3.989, yani yaklaşık 4 kişi yaşamaktadır. Bu görünüşüyle, her ne kadar bazı ailelerde 8-9 kişi varsa da, nüfusumuz genelde çekirdek aile yapısı arz etmektedir. Küçük çocukların bakım için rahatlıkla, güvenle yanlarına bırakılacak, geçmiş kültürün gençlere naklinde önemli katkıları olacak nine ve dedelerin içinde bulunduğu giderek azalan geniş aile modeli, daha çok Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde varlığını sürdürmektedir. Zaten şehirlerdeki fiziki yapılaşma çekirdek aile dışında bir ailenin birlikte yaşamalarına imkân vermemektedir. Israr edilmesi halinde ailenin ikinci bir daire almak zorunda kalmaktadır ki, bu oldukça yüksek bir bedel gerektirmektedir.

10 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), 1/34.

11 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/54.

12 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/190.

Kırsal bölgelerde geçimini temin edemeyen insanlarımız, iş bulabilme arzu ve niyetiyle sürekli olarak sanayileşmenin yoğun olduğu şehirlere yönelmiş durumdadırlar. Köyden kente bu iç göçün yoğunlukta olduğu şehirler Marmara bölgesinde, başta İstanbul olmak üzere Bursa, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ ve Edirne'dir. Orta Anadolu'da Ankara, Konya, Kayseri, Eskişehir, Kırıkkale iken, Ege'de İzmir, Manisa, Denizli, Isparta; Akdeniz'de Adana, İçel, Antalya ve Kahramanmaraş'tır. Doğu Anadolu'da Malatya, Elazığ, Van; Güneydoğu Anadolu'da da Gaziantep, Diyarbakır, Şanlı Urfa ve Batman'dır. Vilayetlerimizdeki cami sayısı, onların dindarlıkları konusunda bir ölçü olarak alınacak olursa, bu şehirlerimizden sadece altısının, doğudan batıya doğru Elazığ, Konya, Antalya, Isparta ve Manisa'daki cami sayısına düşen nüfus miktarı, Türkiye ortalaması 929'un üstündedir. Diğerlerinde cami sayısına düşen nüfus miktarın, genel ortalama altında kalmasında, son dönemlerde yoğunlaşan iç göçlerin payı vardır denebilir.

Her zaman ve çoğunlukla beş vakit namaz kılma oranları sanayileşen çevrelerde Türkiye ortalamasının (%55,4) altında %36 ila %48.9 arasında seyretmekte; 18-44 yaş grubunda durum bunun biraz daha altında oranlarda devam etmektedir.¹³ Cami miktarı, her zaman beş vakit namaz kılma oranları dikkate alındığında, şehirde yaşayan nüfusun fazla olduğu kentlerimizde dine karşı bir ilgisizliğin varlığından söz edilebilir ki bu durum İbn Haldun'un hadari toplumdaki dini toplum özellikleri ile uyum göstermektedir. Ancak beş vakit namaz kılma oranlarına göre, her zaman ve çoğunlukla Cuma namazı kılma oranı %12 daha yüksektir. Zira her zaman ve çoğunlukla Cuma namazı kılma oranı Türkiye ortalaması %75 iken söz konusu yerlerde bu 5 ila 7 puan daha azdır¹⁴ ki bu da %68-70'e tekabül etmektedir.

Hızlı şehirleşme ve sanayileşmenin olduğu yörelerde dinin zamanla yok olacağı istikametinde, özellikle batılı ülkelerde hazırlanmış kaynaklara istinaden yapılan değerlendirmeler vardır. ABD'de sanayileşme oldukça ileri olmasına rağmen aynı durum görülmemektedir. Araştırmaların verdiği bilgilere göre ABD halkı genelde dindardır. Memleketimizde batı ülkelerindeki gibi dini yaşayışı inceleyen eserler ve anketler mevcut değildir. Nur Vergin'in Zonguldak yöresini dikkate alan araştırmasına göre, sair şehirlerimize göre sanayinin çok önceden girdiği bu şehirlerimizde dine ilgisizlik yerine daha çok dindarlaşmanın mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinden Ahmet Yücekök'ün dini dernekleri esas alarak yaptığı araştırma sonuçlarında da benzer değerlendirmeye rastlanır, ona göre de sanayi bölgelerinde, batılı kaynakların aksine, dini amaçlı derneklerin arttığı müşahade edilmektedir. Şerif Mardin'in İzmir'de yaptığı

13 Diyanet, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 43-48.

14 Diyanet, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 54.

anketlere de din, işçilerin özellikle kimliklerini tayinde ve siyasi tercihlerinde etkili olan bir unsurdur.

Türkiye’de durum sanayileşmeye paralel bir dindarlaşma tarzında kendini gösteriyorsa da, Nur Vergin’in isabetle tespit ettiği gibi bu, sanayileşmenin getirdiği batılı değerlere karşı kendi dini dinamizminden kaynaklanan bir hamleyle günün şartlarında dini değerler ve müesseseler etrafında toplanma şeklinde olmaktadır. Benzer durum batıda ve Japonya’da da müşahade edilmektedir. Oralarda, geleneksel dinî anlayış ve yaşayıştan uzaklaşılırken, yeni dini cemaatler halinde, insanların dini hayat içinde yer aldıkları görülmektedir. Daha başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, geleneksel dini yaşayış tarzı, geleneksel dindarlık, yerini günümüz şartlarında bir dindarlığa, bireysel dindarlığa bırakmaktadır. Tabir caizse, yeniden bir yapılanma söz konusudur. Zaten şehirleşme ve sanayileşmeyi, bir anlamda modernleşmeyi dine karşı bir gelişme olarak görmemek gerekir. Onun için memleketimizde şehirleşme ve sanayileşmeyle birlikte geleneksel dindarlıkta müşahade edilen sarsıntı, aslında bir intibak problemidir. Yerini daha akılcı ve daha samimi yeni bir dindarlık şeklinde, “kısmen bireyselleşmiş bir dindarlık” şeklinde¹⁵, özellikle şehirlerden başlayarak yayılma istidadı gösteren bir değişime bırakmaktadır.

Bu değişimi yadırgamamak gerekir. Aksi bir yaklaşım, her şeyden evvel İslam’ın kendi oluşum tarihine de ters düşer. Zira İslam Mekke şehrinde zuhur etti, Medine’de gelişti ve yayıldı. Üstelik dinin sosyal hayattan çekilmesi halinde, bıraktığı boşluk, tarihin kaydettiği kadarıyla günümüze kadar din dışı hiçbir değer sistemi tarafından doldurulamamıştır. Tarihin her devrinde nerede bir medeniyet ve kültür görülmüşse, arka planında daima bir dinin varlığı göze çarpar. Bu bakımdan geçiş esnasında görülebilecek bazı aksaklık ve eksikliklerin giderilmesinde günümüz tebliğcisi, insanımızı anlayarak kendisine yardımcı olmalı, değişimin şeklini iyi tespit etmeli ve sıhhatli bir geçiş sağlamalıdır¹⁶. “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”na göre, vatandaşlarımızın %98,7’si Allah’a inandığını¹⁷, %96,5’i Kur’an’da anlatılanların hepsinin doğru ve geçerli olup bütün zamanlar için geçerli olduğunu kabul etmesine rağmen¹⁸, dindarlığın en önemli kriteri olan “iman edip ibadetleri eksiksiz yerine getirmek ve İslam ahlakına uygun yaşamak” hususunda oran %50,7’dir. Şehir veya kırsal bölge olarak oran fazla değişmemektedir. Batı

15 İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 2. Baskı, 266; Ayrıca bk. Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 74; Ömer Faruk Söylev, “Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, (2013), 190-191.

16 İzzet Er, “Türkiye Coğrafyasında Tebliğ”, *Altınoluk Dergisi*, 70, (1991), 15; İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, 266.

17 Diyanet, Türkiye’de Dini Hayat Araştırması, 11.

18 Diyanet, Türkiye’de Dini Hayat Araştırması, 19.

Anadolu, Batı Karadeniz, Doğu Marmara, Doğu Karadeniz, Ege ve Orta Anadolu bölgeleri dışında bu oran % 50'nin 0- 17 puan altındadır. %37.2'si Dindarlığı, "Allah'a inanıp kalbi temiz tutmak" olarak anlamaktadır. Aynı kriterin oranı Kuzeydoğu Anadolu'da %50,6, Batı Marmara'da %49,8, Akdeniz'de %47,7, Güneydoğu Anadolu'da %45,4, Ege'de %41,1'dir. Diğer bölgelerde Türkiye ortalamasının (%37,2) altındadır¹⁹. Bu da bize nüfusumuzun büyük bir bölümünün Allah inancı ile gündelik hayatta dini yaşama, yani dindarlığı arasında önemli mesafe olduğunu göstermektedir. Tebliğcinin bu hususa çok ehemmiyet vermesi gerektiği her türlü izahtan varestedir.

Nüfusumuzun %65,6'sı "yakın çevresinde dini bilgisi olanlara danışmaktadır. Bunların %58,9'u din görevlisine (imam, müezzin), %17,9'u müftü veya vaize, %17,2'i Kur'an kursu öğreticilerine danışmaktadırlar ki Diyanet görevlilerine danışma toplamda %65,6'nın %94'ü, nerdeyse tamamı denilebilir. Aynı araştırmaya göre, dini bilgiler en çok %47,4 ile 6-10 yaş grubunda, %30,1 ile 11-13 yaş, %9,4 itibariyle 14-16 yaş grubunda öğrenilmektedir²⁰. Bu da bize nüfusun %86,9'unun dini bilgilerini 16 yaşından önce öğrendiğini göstermektedir. Söz konusu oran, 4-16 yaş grubuna götürülecek tebliğ çalışmalarının önemini ve bu yaş gruplara daha çok yoğunlaşmak gerektiğini bir kez düşünmeye sevk etmektedir. Önceden yoğun olarak, salgın döneminde ise nerede ise bu yaş kategorisindeki gençlerle 25-55 kategorisindeki insanımızın %80'inden fazlasının dijital ortamlarda yer aldığı ifade edilmektedir. Ki, bu da üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

Dini bilgileri öğrenme kaynağı bakımından ülke sathında faal kütüphane ve buralardaki kitap sayısına bakılacak olursa, 19 Haziran 2020 itibariyle 32.411 kütüphanede toplam 40.479.049 cilt kitap ihtiva etmektedir. Üniversite kütüphanelerinde e-kitap sayısı **98 milyon 292 bin 758'dir**. Genel nüfusumuza göre kütüphane ve kitap mevcutları oldukça yetersizdir. Ayrıca bu kütüphanelerdeki mevcut eserlerin %92'si okuyazar olan insanımızın rahatlıkla okuyup anlayabileceği türden olmaması, dini yönden her seviyedeki kişileri doğru bir şekilde bilgilendirecek kaynakların sayısı oldukça sınırlı olması ve toplum olarak okuma alışkanlığımızın çok düşük olması ülkemiz tebliğcisini oldukça düşündürmelidir.

Türkiye'mizde "eş seçiminde önceliğim karşı tarafın dindar olmasıdır" görüşüne "katılıyorum" ve "kısmen katılıyorum" diyenlerin oranı toplam %84,3 olmasına²¹ rağmen, aile problemleri, kadına karşı şiddet ve boşanmalar her geçen gün hızlı bir şekilde artış göstermektedir. 2020 rakamlarına göre, evlenen çiftlerin

19 Diyanet, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 246.

20 Diyanet, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, XXXII.

21 Diyanet, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 204.

sayısı 2019 yılında 542 bin 314 iken 2020 yılında %10,1 azalarak 487 bin 270 oldu. Bin nüfus başına düşen evlenme sayısını ifade eden kaba evlenme hızı 2020 yılında binde 5,84 olarak gerçekleşti. Evlilik yaşı her yıl artış göstermektedir. 2014 itibarıyla evlilik yaşı erkeklerde 27,9, kadınlarda 25,1'dir. **Müslüman olmayan yabancı ülke vatandaşı erkeklerle evlenme oranında turizm bölgelerimizde yoğun artış gözlenmektedir.** Boşanan çiftlerin sayısı 135.022'dir. 2010 yılında bu rakam 118.568 idi. Artış hızı Türkiye ortalaması binde 1.62'dir. Sırasıyla Antalya, İzmir, Muğla, Uşak, Mersin, Denizli, Eskişehir, Aydın. Kırıkkale ve Yalova şehirleri kaba boşanma hızı en yüksek illerimizdir. Boşanmaların %35,3'ü evliliğin ilk beş, %20,7'si ilk on yılında meydana gelmektedir. Bilhassa şehirlerde, özellikle turizm bölgelerinde ve eğitilmiş kişiler arasında boşanmalar oldukça yüksek seyretmektedir. **Son bir yıl içindeki boşanma olaylarından 124 bin 742 çocuk etkilenmiş olup %75,8'inin vekâleti annelerine verilmiştir.**²²

Türkiye coğrafyasında tebliğde üzerinde hassasiyetle durulması gereken yörelerimizden biri de etnik, dil ve mezhep farklılıklarının yoğun olduğu bölgelerimizdir. Ülke bütünlüğü açısından olduğu kadar din kardeşliğimizin pekiştirilmesi bakımından böylesi bir hassasiyetin oldukça faydası olacaktır. Şu ana kadar çoğu Amerikalı olmak üzere pek çok batılı sosyolog bu bölgelerimizde (Doğu ve Güneydoğu) incelemeler yapmışlardır. Avrupa ile ilişkilerimiz arttıkça ve GAP projesinin tamamlanmasından sonra, onların bu bölgelerimizle ilgisi daha da artacak, hâlihazır yapısıyla misyoner telkinleri için çok elverişli bir ortam bulmuş olacaktırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz sosyolojik araştırmalara istinaden batılıların projeler hazırladıklarını Avrupa'da görev yapmış bir arkadaşın makalesinde okumuştum. Ayrıca bahsedilen bölgelerimiz şu anda kapalı ziraat toplumları olarak hayatını sürdürmektedir. Bir müddet sonra kitle haberleşme ve ulaşım vasıtalarının bu bölge insanımızın evine kadar girip GAP'ın tamamlanmasıyla mali durumları şimdikininkinden birkaç misli artacak, ister istemez hayat tarzları değişecektir. Halen bütün illerimizde şehirde oturanların nüfusu köyde oturanlara nispetle fazladır. Umumiyetle tarım toplumuna göre İslami bir hayat yaşayan bu insanları inançlarından ayrılmaksızın yeni hayatlarına sıhhatli şekilde hazırlayıcı tebliğ ihtiyacı duyacakları kaçınılmazdır. Bu da ancak mesleki tecrübeye sahip göreliler marifetiyle yapılabilir.

Ayrıca aynı bölgede, şehirlerde bile hurafe ve batıl inançlar batı illerine göre daha ileri düzeyde olduğu unutulmamalıdır. Mesleki tecrübeye sahip görevliye bu açıdan da ihtiyaç hissedilmektedir. Mesela, Şırnak ilinin "kendine has sosyo-politik unsurları muhtevi bir şehir olması münasebetiyle, bölge dışından gelen imam-

22 TÜİK, Haber Bülteni, 25 Şubat 2021, Sayı:37211.

ların bu bölgenin kültürü, bireylerin ince çizgileri ve değerleri hakkında malumat sahibi olmamaları nedeniyle bir takım sıkıntılar yaşadıkları” gözlemlenmiştir. Araştırmacı bu nedenle Şırnak’a gidecek “bütün imamların göreve başlamadan önce bölge kültürü ve değerlerinin” yanında, nelere dikkat etmeleri gerektiği, ne gibi sıkıntılarla karşılaşacakları, bu sıkıntılar karşısında nasıl tavır almaları icap ettiği gibi hususlarda mutlaka tecrübeli uzman görevlilerin eliyle eğitimden geçirilmelerinin yararından özellikle söz eder.²³

Bu bölgelerde, İslam kardeşliği, adalet, barış gibi temalar bütün imamların yanı sıra cemaatin de desteklediği konulardır. Ancak bu ifadelerin sonrasında cemaatin bir kısmında “ama...” diye başlayan cümlelerinde ayrılıkçı söylemler söz konusu olmaktadır. Yerli imamlar bu konularda “Siz devletin adamısınız, devletin diliyle konuşuyorsunuz” şeklinde eleştirilmekte, onlara itibar edilmemesi, mevlit okutulmaması, ölü yıkatılmaması gerektiği şeklinde dışlanmakta ve bazı siyasi yaklaşıma sahip kişiler tarafından hedef alınarak “fahri imamlar ya da emekli olan veya medresede eğitim almış kişiler esas” alınmaktadır²⁴. Karacelil’in araştırmasına göre, burada dil meselesi tebliğci için önemli bir problemdir. Bölgede özellikle yaşlılar, kendi dillerinden başka dil bilmediklerinden Türkçe vaazı, ya hiç anlamamakta ya da çok az anlamaktadır. Anlayanların da sadece genel temaları anladıkları tespit edilmiştir. Ayrıca cemaatin “**bizim anadilimizde değil**” düşüncesiyle vaazlara kendilerini kapamaları, yani “**iletişime set çekmeleri**” olumsuz bir takım sonuçların doğurmasına neden olmaktadır. Bu husus, her ne kadar samimi duygulardan uzak, bazı siyasi grupların farklı niyetlerinin tezahürü sosyal ve siyasi bir mesele olsa da, “**halkın genelinin rahatsızlık içinde**” olduğu ve “**kendi ana dilimizde vaaz dinlemek istiyoruz**” taleplerine zemin teşkil ettiği, kendilerine alternatif Cuma namazı kılma teklifi yapıldığında, “cemaatten pek çok kimsenin “**en azından kendi dilimizde hutbe ve vaaz dinliyoruz**” sevinciyle –cumayı ideolojik amaçla oluşturanlardan tamamen farklı bir niyetle- namaza iştirak” ettikleri görülmektedir.²⁵

Gönderilen ve Türkçe konuşan hanım görevlileri misafir edenlerin dışlanması, yaptıkları konuşmaların devletin “**devletleştirme**” ve “**Türkleştirme**” faaliyeti olarak nitelendirilmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur.²⁶ Yukardaki araştırma, her ne kadar Şırnak ili esas alınarak yapılmışsa da, problem bütün Doğu ve Güneydoğu bölgeleri için geçerlidir. Özellikle kadınlara yapılacak

23 Süleyman Karacelil, “İrşat Faaliyetlerinin Problemleri ve Siyasal Olayların Din Hizmetlerine Etkisi: Şırnak İli”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/11/3, (2011), 83.

24 Karacelil, “İrşat Faaliyetlerinin Problemleri”, 81.

25 Karacelil, “İrşat Faaliyetlerinin Problemleri”, 79 vd.

26 Karacelil, “İrşat Faaliyetlerinin Problemleri”, 80.

irşat ve tebliğ çalışmaları açısından bir hatıramı paylaşmak isterim. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı iken Şanlıurfa'ya yaptığım bir ziyarette hanım müftü yardımcısına, Kürt hanım kardeşlerimize vaaz yaparken hangi dili kullandığını sormuştum. Türkçeyi diye cevap verince, “o vakit konuşmanı kimse anlamaz, duvarlara konuşmuş olursun” dedim. Müftü yardımcısı, “evet anlamıyorlar” dedi. O günlerde, bazı çevreler uygun görmeseler de, dini konuşmaların duruma göre kısmen Kürtçe de yapılması Diyanetçe tavsiye ediliyordu. Bu tavsiyeye uygun yörelerde dağa çıkma, teröristlere katılma oranlarında düşüş yaşanınca, evvelce itiraz edenlerin bu defa bu uygulamaya devam edilmesini istedikleri görülmüştü. Bu müspet gelişmelere istinaden hanım müftü yardımcısına, söz konusu durumda konuşmasına hamdele-salve ile başlayıp Kürtçe devam etmesini söylediğimde, “faydalı olmak için zaten böyle yapıyorum hocam” cevabını vermişti. Ki aksi bir durum, din hizmeti ve irşat faaliyetlerini, siyasi, ırkçı düşüncelerin etkisinde, ayrılıkçı bir hayat öngören, hak ve hakikatten uzak **“adı din adamı olan”** illegal kimselerin eline bırakmak demektir. Onun için görevlilerinin, bütün “irşat faaliyetlerini cemaatin kendi diliyle” yapmaları, İslam inancının anlatılabilmesi, böylelikle halkın bilinçlenmesiyle yanlış inanç ve yollara sürüklenmesinin önüne geçilmesi, ayrılıkçı telkin ve teşviklerin etkisinin azalması, üzerinde durulmaya değer bir husustur. Burada konunun, tebliğ ve irşat açısından olduğu kadar, siyasi boyutunun da iyi değerlendirilmesi gerekir.²⁷

Doğu ve Güneydoğu bölgesinin bir diğer özelliği de nüfusun büyük bölümünün şafi mezhebine mensup olmasıdır. Diyanet'in “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”na²⁸ göre % 40’ın üzerindedir. Karacelil’in araştırmasına göre, halktan bazılarının nazarında **“Şafilik, Hanefilik ayrı bir din gibidir veya Hanefî imamın arkasında namaz olur mu”** gibi bir algılama biçimi” söz konusudur. Özellikle **“Cuma’da hutbeye çıkan imamın selam vermemesi sonucu namazlarının olmadığı şeklinde kanaate kapılan, bilgi düzeyi”** yetersiz cemaatin sayısı da az değildir.²⁹

Dil meselesini turizm bölgelerinde ve yabancı turistlerin yoğun olarak ziyaret ettiği yerlerdeki görevliler için de düşünmek yararlı olacaktır. Ancak buralardaki dil meselesi yabancı dil problemidir. Çünkü onlara rehberlik edenler ne camiler ne de İslam dini hakkında sıhhatli bilgi donanımına sahip profesyonel kimselerdir. Onlar için, gezdirdiği “caminin yanı sıra, İslam Dininin inanç ve ibadet esasları,

27 Karacelil, “İrşat Faaliyetlerinin Problemleri”, 77-78; Hayati Tetik, “Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri-Cemaat İletişiminin Önemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIV/2, (1998), 99-108.

28 Diyanet, *Türkiye Dini Hayat Araştırması*, 8.

29 Karacelil, “İrşat Faaliyetlerinin Problemleri”, 83; Ayrıca bk. Talip Atalay, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Geleneksel Cami Eğitimi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/2, (2006), 121.

tarihi ve kültürel değerleri hakkında ilk elden bilgi almak isteyenler için herhangi bir hizmet tarzı düşünülmüş değildir". Bursa'da bir zamanlar düzenlenen Turist Rehberi Yetiştirme kurslarında girdiğim derslerde bu durumu bizzat gözlemlemiştim. Turistlerin bu ziyaretleri, "dinimizi yabancılara tanıtmak ve anlatmak için çok önemli bir fırsat ve imkân" olarak düşünülebilir; söz konusu camilerde ve yerlerde görevlendirilecek elemanların, gelen yabancılarla iletişim kurmaya hazırlıklı ve istekli olmalarını sağlayıcı, yabancı dil formasyonu olan kimseler olabilirler. Daha evvel böyle bir eğitimden geçmemişlerse, hizmet içi eğitimlerle bu imkân temin edilebilir.³⁰

Kürsü, minber ve mihrapların nitelikli, verimli, bereketli hizmetlerle doldurulması bir an önce her Müslüman'ın en başta gelen beklentisidir. Aynı şekilde, "doğum, sünnet, nişan, düğün, askere ve hacca uğurlama, hastalık, cenaze gibi sosyal hayatın bütünlüğü içinde din görevlisini yanında görmek, onun manevi desteği ve duasını almak, evini, işyerini ziyaret etmesini ayrı bir şeref ve bereket vesilesi saymaktır". "Bu nedenle günümüz görevlisinin, camilerde değil, aynı zamanda radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçları, dini-ilmi-kültürel etkinliklerin yapıldığı salon vb. sosyal ve kültürel hayatın her alanında, dini ölçüler içindeki hissiyat ve beklentilerinin profesyonel irşat ve iletişim teknikleri ile tatminine yönelik özverili gayretlerine ihtiyaç duyulmaktadır".³¹

Turizm bölgelerinde -ve yurt dışında-, din değiştirerek Müslüman olan çok sayıda insan biliyoruz. "Ancak bu insanların daha sonra hayatlarını nasıl sürdükleri, ne gibi dini, sosyal, ekonomik sorunlarla karşılaştıkları ve bunları aşmada onlara ne gibi hizmetler üretildiği ve götürüldüğü konusunda bir bilgi" bulunmamakta, genellikle kendi kaderlerine, kendi başlarına terk edilmektedir. Ya bir grubun içinde yeni dini kimliğini ve şahsiyetini oluşturunca bir yol aramakta veya Müslümanlığını saklı tutarak, ya da en alt düzeyde yaşayarak eski sosyal çevresinde hayatını sürdürmeye çalışmaktadırlar. İhtida sonrası destekleyici din hizmeti, "henüz düşünülmüş ya da planlı bir organizasyonla uygulamaya konulmuş bir çalışma alanı değildir. Osmanlı döneminde, bu yöndeki hizmetler ve bunların finansmanı için kurulmuş vakıflar vardı"³². Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet Vakfı ve diğer sivil toplum kuruluşları ile tebliğ hizmetine kendini adanmış kurumların bu konuya yönelik çalışmalar yapıp eserler üretmesinin uygun olacağı daima göz önünde bulundurulmalıdır

30 Hayati Hökelekli, "Günümüzde İletişim Teknikleri ve Dini İletişim", *Diyanet İlmî Dergi*, 42/1, (2006), 173.

31 Ahmet Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 266.

32 Hökelekli, "Günümüzde İletişim Teknikleri ve Dini İletişim", 173.

Yine turizmin yoğun olduğu yerlerde, turizm enformasyon birimleri içinde veya müstakil olarak bazı meydan büfeleri tarzında, fiberglastan küçük tebliğ birimleri oluşturulabilir. Buralarda oldukça İslam dini hakkında oldukça yine dine girmiş bir insan için gerekli bilgileri içeren broşür veya küçük risale gibi yazılı, dijital eserler, ilahi CD'leri bulundurulabilir; gelenlere, isteyenlere ücretsiz verilebilir. Ayrıca kahve ve çay ikramı edilecek küçük bir bölümün oluşturulabilir, modern bir şekilde hizmetin yapısına uygun olarak tefriş edilebilir. Lakin burada bulunacak bütün elemanların çok iyi yabancı dil bilmelerinde fayda vardır. Aksi halde ücretsiz kırtasiye dükkânı gibi kalır.

Ülkemizin yazları çok sıcak geçen bölgelerinde, mesela Toroslarda, şehir ve köylerde söz konusu mevsimde pek kalmamakta, yaylalara çıkmaktadır. Coğrafyamızın bu özelliği dikkate alınarak yaz aylarında tatil köyü, yaz kampı, çadır kampı, tatil sitesi gibi yerlerde “mobil” tebliğ yapılabilir; mobil cami, kurs, kütüphane tarzı hizmetler sunulabilir³³. Bursa Müftülüğü 2017'den beri “Mobil Tebliğ Ekibi” oluşturarak camiye gelemeyen insanımızın ayağına giderek benzer hizmetler götürmektedir. Korona salgını sebebiyle şu an ara verilmiş durumdadır.

Buraya kadar tebliğ coğrafyasının genel özellikleri hakkında makro seviyede bilgiler verildi. Aynı konunun mikro seviyede de ele alınmasına ihtiyaç vardır. Bunu temin için il müftülüğü, ilçe müftülüğü, mahalle ve köy imamlığı bazında tespitlerde bulunmak, ihtiyaç ve beklentileri ortaya koymak gerekir. Beklenti ve ihtiyaçlara cevap vermeyen bir tebliğin alıcısı pek olmadığı iletişimcilerin genel bir tespittir. Görevlinin eline bir metin vererek bütün ülke sathında aynı hususları dile getirmek, bu bakımdan faydalı değildir³⁴. Bu tür tebliğ metinleri bir bölgede müspet bir intiba bırakırken, o bölgeyle ortak ihtiyaç ve beklenti içerisinde olmayan yerlerde aynı etkiyi göstermeyecektir. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu(Türk-İş) başkanı, 2007 veya 2008 yılında olabilir, Diyanet İşleri Başkanını ziyarete gelmişti. Başkan Bey beni de görüşmeye davet etmişti. Türk-İş başkanı bir hafta öncesinde Bursa Osmangazi ilçesi Mihrablı Camisinde Cuma namazında işçi haklarına dair bir hutbe dinlemişti. Ziyadesiyle memnun olduğunu, hutbeyi çok beğendiğini dile getirdi, teşekkür etti. Aynı hutbe Ardahan'a da, Hakkâri'ye ve diğer illere de gitmişti. Sonradan düşündüm. Bursa sanayi bölgesidir; camide işçisi de çoktur, işvereni de. Ama Ardahan'ın köylerinde, Hakkari'nin Yüksekova ilçesinin İran sınırındaki Dereköy'de bu hutbe okundu. Muhtemelen oralarda böyle bir

33 Çakmak, “Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodolojik Bir Yaklaşım-Seyahate Dayalı Tasavvufi İrşad Metodu”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX/4, (2009), 133 vd.

34 Hökelekli, “Günümüzde İletişim Teknikleri ve Dini İletişim”, 165-166.

memnuniyet olmadı, çünkü camide işçi-işveren belki hiç yoktu; cemaat sıradan bir hutbe dinlemiş oldu³⁵.

Bu bakımdan, Diyanet İşleri Başkanlığı üst düzey yetkilileri, belirli aralıklarla taşrada il ziyaretleri yaparlar. İl müftüsüne bütün ilçeleri, ilçe müftüsüne de bütün mahalle ve köyleri muayyen fasılalarla ziyaret etmesi tavsiye edilir. Din görevleri ile yapılan toplantılarda her bir görevlinin bulunduğu mahalle veya köyde ulaşılmadık ev bırakmaması söylenir. Çünkü din görevlisi herkesin görevlisidir, herkese tebliğ ve din hizmeti götürecektir. Camiye çeşitli sebeplerle gelmeyen hane ve işyeri sahiplerini ziyaret etmeyi ihmal etmemeleri istenir ki, mahalle veya köyde ulaşılmayan hane kalmasın. Bu da, tebliğ ve irşat görevlisinin artık cami merkezli, namaz merkezli bir hizmetin yanı sıra, bir işletme mensubu gibi müşterinin ayağına giden bir hizmet anlayışını da yürürlüğe koymasıyla mümkündür. A.B.D’de Şikago’da bir papaz okulunu ziyaret eden Diyanet İşleri Başkanlarımızdan Prof. Dr. Ali Bardakoğlu, papaz tayin edilirken, nasıl yaptıklarını, nokta tayin mi yaptıklarını okul yetkilisine sorar. Okul yetkilisi, “Biz papaz tayin ederken, nokta tayin yapmayız, bölgesel tayin yaparız. Mesela sen şu bölgede 750 haneden sorumlusun deriz” cevabını verir. Bu anlayış, tebliğ ve irşat görevlisi atarken ve vazifeyi ifa ederken her kademedeki kişide olması gereken bir anlayıştır.

Böylelikle görevlimiz tebliğ sahasını da aile, hatta aile fertleri bazında tanıma imkânına sahip olacaktır. Mahallesi veya köyündeki kahvehaneler zaman zaman ziyaret edilebilir. Mahallesinde kim kiminle akraba, kim kiminle dost veya kuskün bizzat öğrenir; Zaman içinde hangi ailenin ne gibi problemleri var; özellikle kadın ve kızların dini bilgi ve yaşayışlarını nasıl, mahallesindeki kimsesizleri, yetim ve öksüzleri, dulları ancak böyle öğrenip durumlarını, ihtiyaç ve beklentilerini yerinde tespit edebilir.

3. Tebliğ ve İrşat Konularının Tespiti, Planlanması, Organizasyonu, Etkin Olarak Uygulanması ve Ölçümü

Şu ana kadar din hizmetlerinden ve görevlilerinden beklentisi olan gruplarla ilgili yeterli araştırmalar pek bulunmamaktadır. Fakat günümüzde çeşitli bakanlıklara bağlı pek çok resmi kurum, özel sektöre bağlı teşekküller ve sosyo-kültürel alanda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları ve nihayet mahalli kamuoyunun din görevlileri ve din hizmetlerinden beklentileri her geçen gün artmaktadır. “Hizmet verimliliği açısından toplumun beklentilerinin doğru tahlil edilmesi büyük önem arz etmektedir. Zira toplum, beklentilerini karşılamayan kurumları zaman içinde ortadan kaldırmış, tarihin dışına itmiştir”.... “Yaşadığımız dünyada, din

35 Hökelekli, “Günümüzde İletişim Teknikleri ve Dini İletişim”, 167; Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Temelleri*, 245.

hizmetlerini statik bakış açısıyla ele alıp, toplumsal ve kültürel gerçeklerden bağımsız, tek biçimli ve aynı tarzda sürüp giden irşat yöntemleriyle sürdürme imkânı artık kalmamıştır. Evden camiye, camiden eve giden ve cami dışındaki herhangi bir sosyo-kültürel alanda bulunmak istemeyen din görevlisi, ideal din görevlisi modelini oluşturmamaktadır. Kaldı ki; camilerde dahi hazır hutbe ve merkezi sistem ezan ve vaaz yöntemleriyle gerçekleştirilen din hizmetleri, günden güne beklentileri karşılamaktan biraz daha uzaklaşmaktadır³⁶

Tebliğ ve irşat coğrafyasının sosyolojisi iyi tanındıktan sonra, sıra tebliğin yani mesajın konusunu belirlemeye gelmiş bulunmaktadır. Hemen ifade etmek gerekir ki bu konular, tebliğ yöresi sosyolojisi çerçevesinde, onun gerektirdiği şekilde belirlenmelidir. Başka bir ifadeyle, alıcının, başka bir deyişle hitap edilecek kitlenin ihtiyaç ve beklentiler istikametinde olmalıdır.

Bunlar nasıl belirlenecektir? Bir önceki başlıkta tebliğ coğrafyasının özellikleri, din ve dindarlık anlayışları, bazı dini ve ahlaki pratikleri uygulama oranları, demografik, ekonomik, etnik ve mezhebi bazı özellikleri hakkında genel bilgiler verildi. Ancak bu noktadan sonra bir adım daha ileri adım atmak, makro sosyolojik yaklaşımdan mikro sosyolojik yaklaşıma geçiş yapmak gerekir. Onun için öncelikle müftülüklerce görevlilerle yapılan aylık toplantılarla mahalle ve köy bazında işe başlamak icap eder. Burada kimsenin dini hayatına karışmak gibi bir amaç kesinlikle söz konusu değildir. Amaç mahalle veya köyün dini ve ahlaki açıdan fotoğrafını çekmek, irşat ve tebliğe nereden başlanacağını belirlemektir.

Böylelikle görevlimiz tebliğ sahasını aile, hatta aile fertleri bazında tanıma imkânına sahip olacaktır. Bu amaçla önceden görevlilere mahalle veya köylerinde gözlem yapmaları, varsa kahvehaneleri ve haneleri teker teker ziyaret etmeleri istenir. Dini yönden orada yaşayanların ihtiyaçları, eksiklikleri nedir? Hangi dini konuların ele alınması, işlenmesi gerekir? İslam inanç, ibadet ve ahlaki yönünden ne gibi artıları ve eksileri vardır? Özellikle 15-24 yaş grubu gençlerle 25-65 yaş arası yetişkinlerin dini durumları, ihtiyaç ve beklentileri nelerdir? Köy veya mahallede nasıl bir dindarlık ve dini anlayış vardır, ne gibi batıl inanç ve hurafe kendisini göstermektedir? Kim kiminle akraba, kimin kiminle çok olumlu veya olumsuz ilişkileri vardır, öksüz ve yetimler kimlerdir, kimsesizler, fakir fukara veya zengin kişi ve aileler kimlerdir; köyde, mahallede daha çok hangi aileler hâkimdir; köy

36 Ahmet Çekin, "Mesleki ve Sosyal Boyutlarıyla Yurtdışı Din Görevliliği", *Diyanet İlmî Dergi*, 41/3, (2005), 20; Mehmet Görmez, "Aile Bürolarında Görevli Personele Yönelik Eğitim Semineri Protokol Konuşması", (Büyük Anadolu Otel, Ankara, 04.07.2012); ayrıca bk. Hayati Hökelekli, Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında Tebliğde Yöntemle İlgili Sorunlar (Yaygın Eğitimdeki Uygulamalar), İslam'ın Güncel Sunumu 2003 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri, Yayın No: 364, (Ankara, 2006), 46.

veya mahallenin okulunun, köydeki ve köy dışındaki öğrencilerin problemleri nelerdir, neye ihtiyaçları vardır? Mahalli problemlerle ilgilenen sivil toplum kuruluşu var mıdır? Onlarla nasıl bir işbirliği yapılabilir? Köy ve mahalle dışında olanlarla irtibat nasıldır, hangi şart ve düzeyde devam etmektedir?

Yine bu amaçla cami dernekleri bünyesinde Gençlik kolları- lise, üniversite gençliği, hanım kolları, işçi kolları, yetişkinler diye kollar oluşturabilir. Bölgesinde benzer hizmet yapan sivil toplum kuruluşları, dernekler, vakıflara ziyaretler yapılmalı, işbirliği imkânları oluşturulabilir. Gençlik kollarıyla yetim ve öksüzlerle kimsesizlerin ihtiyaç ve beklentilerini giderici müşterek gönüllü çalışmalara yer verilebilir. Aile İrşat ve Dini Danışmanlık büroları aktif çalıştırılır; aile problemlerini çözecek, kışkınkınları barıştıracak akil insan komisyonları teşkil edilebilir. Kaymakamlık, emniyet, jandarma ve savcılık ziyaretleri yapılabilir, onlardan mahalle ve köy hakkında suç istatistiklerini alınabilir. Üstelik bu tür yaklaşımla elde edilen bilgiler bir veya iki senede rapor haline getirilirse, zamanla bütün bir ilçenin, hatta bir ilin dini coğrafyası mikro seviyede tespit edilmiş olur. Müftüler atayacağı insanların mahallinin dini açıdan durumunu, ihtiyaç ve beklentilerini bilerek atamasını yapar, görev öncesi tanıtımda bulunur, stratejisini ona göre yapmasını tavsiye eder.

Bütün bunların gözlemlenerek, ileri gelenlerle, köy ve mahalle muhtar ve azalarıyla, öğretmenlerle, varsa resmi daire yetkilileriyle istişare ederek, mümkün olduğu ölçüde ziyaretler yapılarak tespitlerin müteakip ilk veya ikinci, belki biraz daha detaylı, ev ev olması arzu edilirse, altı ay sonraki toplantıya hazır edilmesi istenebilir. Bu arada ilçe müftüleri kanalıyla kaymakamlık, emniyet, jandarma ve savcılık ziyaretleri yapılabilir, onlardan ilçenin mahalle mahalle, köy köy cereyan etmiş adli ve cezai suç istatistikleri öğrenilir.

Toplanan bilgilerin ışığında işlenecek konuların ve yapılacak işlerin, öncelik sırasına göre tespiti yapılır ve öncelikli olanlardan başlamak suretiyle herkesi kucaklayan, şeffaf, çözüm odaklı ve ölçülebilir bir tebliğ ve irşat planı hazırlanır. İslam inanç, ibadet ve ahlak esaslarından hangi konular vaaz ve hutbe yoluyla halka anlatılacak, konferans, panel, seminer ve sempozyum konusu olacak; hangi sosyal ahlak eksenli meseleler ziyaret mevzu olacak, hangi problemler kollar ve komisyonlarla, hangi resmi veya sivil toplum kuruluşlarıyla ne tür bir işbirliğiyle yapılacak veya maddi yardımlarla çözülecek, tek tek sıralanıp planlanır ve bir takvime bağlanır.

Hazırlanacak tebliğ ve irşat planının vaaz ve hutbe uygulamasında, konferans, panel, seminer ve sempozyumlarda mesleğinde tecrübeli, nitelikli elemanla-

rın yer alması, bunların toplumda yaygın, herkesin rahat anlayabileceği ortalama, anlaşılmayan dini kavramlardan uzak olağan bir din dil kullanması, bazı bölgelerde saygınlığı bulunan “Seyda” ve “mele” ve benzeri isimlerle şöhret bulmuş kanaat önderlerinden, yörenin dilini bilen ve o dilde hitabede bulunabilen kimselerden yararlanılması, etkin hitabelerde bulunulması, konuların, anlatılması, anlaşılması ve halka mal edilebilmesi, farkındalık oluşturulabilmesi, varsa batıl inanç ve hurafelerin izah edilip ortadan kaldırılması, halkla ilişkilerde ve iletişimde başarılı olmak açısından oldukça önemlidir³⁷. Planın en kolay yapılacak, en kolay takip ve kontrol edilip ölçülebilecek kısmı sözlü olan kısmıdır. Öteden beri hep uygulanan, sürdürülen ve en çok başvurduğumuz tatbikattır.

Burada bir hususa işaret etmekte fayda vardır diye düşünüyorum. Öteden beri bir insanın en fazla 20 dakika dikkatini bir noktaya toplayabileceğinden söz edilir. Bu doğrudur. Onun için tebliğ faaliyetlerinde konuşma kısımlarını çok uzatmamak gerekir. Şayet konuşmanın duygu yönü eksikse - ki dinleyicilerden çoğunlukla bu konuda şikâyet gelir - programı dini musiki ile zenginleştirmek çok yerinde olabilir. Yurt içindeki programlarda ve hac için irşat görevlisi olarak gidildiğinde bunun hep söz konusu olduğu, “Sevdim seni Mabuduma...” veya “Evlad-u ıyalden geçerek kapına geldim...” diye programa başlanınca, konuşmayı yeteri kadar takip ve dinlemede sıkıntı çeken pek çok insanımızın duygularının harekete geçerek ağıladığını müşahade edilmiştir. Musikinin çok farklı bir dili olduğunu, oldukça zengin olan dini musikimizi dinleyerek ihtida etmiş pek çok kimse olduğunu unutmamak gerekir. Bu mülahazayla müftülüklerin veya irşat yapan kuruluşların bünyelerinde bir “Dini Musiki Korosu” teşekkül ettirmeleri hizmetler açısından faydalı olabilir.

Şüphesiz tebliğ ve irşat planının sosyal ahlak eksenli problemler ve ihtiyaçların karşılanması, daha başka çalışmayı, organize olmayı, bazen bir takım gönüllü kollar ve komisyonlar teşkilini gerektirebilir. Olması da icap eder. Fakirlik, işsizlik ve mahrumiyetin yoğun bölgelerde tebliğin yine mali olmasında, kurban eti, para, sair yiyecek, giyim eşyası, ilaç ve tedavi yardımı, sosyal mesken, hastane inşası tarzında ayni ve nakdi olarak sürdürülmesinde isabet vardır. Pek çok kırsal bölge gibi hızlı şehirleşen sanayi muhitlerinde, özellikle gecekondu yörelerinde bu tür tebliğe muhtaç pek çok insanımız vardır. Avrupa şehri kabul edilen Bursa’ımızda (1991 yılı) bir oda ve bir tuvaletten oluşan yuvasında üç çocuğu ile barınıp, 20 bin liralık dergi ücretini üç taksitte ödemeyi teklif eden, sobası olmadığı için battaniyeye sarılarak küçük bütan gazı tüpüyle ısınma ihtiyacını gidermeye çalışan insanlarımız ihtiyaçlarını giderecek, problemlerini çözecek şefkatli eli, müesseseyi

37 Hökelekli, “Günümüzde İletişim Teknikleri ve Dini İletişim”, 170.

ve sesi beklemektedirler. Bu problemler sözlü tebliğle, hele sloganlarla hiç çözülemez.

Aynı maksatla mesela, 2008-2010'lu yıllarda Kaymakamlık ve Müftülük işbirliği ile Balıkesir-Havran'da imam arkadaşların yardımıyla, köylerdeki kimsesizler tespit edilerek belirli periyotlarla ziyaret edilip yardım ve destek kapsamına alınmıştı. Yine giyim kuşam, temel gıda maddeleri gibi ihtiyaçlarını temin etmekte güçlük çeken insanlara destek olmak maksadıyla, şehrin uygun bir yerinde, bildiğimiz büyük marketler gibi "SOSYAL MARKET" oluşturulmuştu³⁸. Kastamonu'da bu tür destekler için teşkil edilen marketin adı "GIDA BANKASI" idi. Yine belediyeyle işbirliği içinde müftülükçe oluşturulan GENÇLİK Kolları'nın, Erzin-can'da önceden belirlenen kimsesizleri zaman zaman ziyaret ettiklerini, onları bir iki ay sonra gelecek kışa hazırlamaya çalıştıklarını, sobası kurulması gerekenlerin boruları temizleyip sobalarını kurduklarını, odunlarını kesip evin uygun bir tarafına dizdiklerini basında okumuştuk.

Bazı il ve ilçelerde küskünleri barıştırmak için "AKİLLER HEYETİ" teşkil edildiğini, aile içi problemlerin çözümü hususunda, Kur'an'ı Kerimde de belirtilen

38 Burada bazı hatıralarımı paylaşmak istiyorum: 09.01.2016 akşamı TRT Haber'in "Haber (SİZ) olmayın" programını takip ediyordum. Programda birkaç gün önce, akşam yemeğinde kalp krizi geçiren beyi için yardım istemek üzere dışarı çıkıp evinin önünde düşüp donarak ölen kadın ve eşinin hazin hikâyesi nakledilip değerlendirmeler yapılıyordu. Gerçekten durum hiç de hoş görünmüyordu. Fatih Akbaba bu tür kimselerle ilgili, yörenin yetkili birimleri arasında bir çağrı sistemi veya imdat butonu tesis edilemez mi, diye yetkililere bir çağrıda da bulundu.

Programı müteakip ilgili haberi kendi Facebook hesabımda paylaştım ve yukarıdaki başlığa benzer "Sosyal Hizmette geciktirdiğimiz bir hadise daha" diye etiketledim. Kafamda canlanan fikirleri paylaşmak maksadıyla bilgisayarımın başına geçtim ve yazmaya başladım. Aklıma birer tebliğ unsuru olarak değerlendirdiğim şu hadiseler geldi: Biri Fransa'nın Vannes kentinde, diğeri Balıkesir'in Havran ilçesinde. Bu hadiseleri değişik konferanslarımda yeri geldikçe hep kullandım.

Vannes'da yaşlı Fransız bir madam, solunum yetmezliği ve kalp rahatsızlığından yoğun bakıma alınmış, günler sonra taburcu edilirken doktoru, "Madam, bize bir yakınınızın adresini verin lütfen. Sizin evinizle onun evi arasına bir hat çekeceğiz. Sıkıntınız tekrarladığı zaman, sen evinden butona basıp yakınına haberdar edeceksin, o da gelip oksijen tüpünü bağlayıp şu hapları hemen sana verecek". Madam bir yakının adresini verir ve sistem çalışmaya başlar. Ama madamın yakını bir hanımefendi vatandaşımızdır. Vatandaşımız hanım efendi yüksünmeden bu görevi sürdürür. Günler sonra sorar:

"Madam, ben senin akrabam değilim, 50 m ileride oğlun, 100 m ileride kızın var. Niçin onların adresini değil de benim adresimi verdin?". Madamın cevabı şudur:

"Evet, senin adresini verdim. Hastalığım tekrarladığında oğlum veya kızım gece yarısı, geçer derler, gelmez. Ama sen gelirsin. Siz farklısınız, merhametlisiniz, Müslümansınız".

2008 veya 2009 yılı Haziran ayıydı. Havran Müftülüğü'ne bir ziyarette bulunmuştum. Sosyal ahlak eksenli din hizmetlerinden söz ederken Kaymakam Beyin Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı şemsiyesi altında muhtaçların ihtiyaçlarını karşıladığı bir "SOSYAL MARKET" oluşturduğunu söylediler. Hemen müftü beyle kaymakamı arayarak görüşme talebinde bulunduk ve müsait olduğu bilgisi üzerine ziyaretine gittik. Sosyal market uygulamasından dolayı kendisini tebrik ettik. Kaymakam Bey ilaveten "benim bir projem daha var hocam. Şu an Havran'ın hangi köyünde kimsesiz, dul ve en önemlisi yaşlı kimler var, hepsini biliyor ve belirli zamanlarda onları ziyaret ediyorum. Biraz sonra bir dağ köyümüze gideceğim, isterseniz sizi de götürebilirim, dedi. Önce Çanakale kahramanlarından Seyit Onbaşı'nın mezarını ziyaret ettik. Sonra o dağ köyüne vardık. Köyde müsait olanlar Kaymakam Beyin otomobilinin geldiğini görünce hemen geleceği alana toplanmışlardı. Oraya varır varmaz, Kaymakam Bey 15-20 m ötedeki yaşlı ninenin evinin bacası tütmüyor, nasıl, bir şey mi oldu diye muhtar beye sordu. O hanım teyzeyi ziyaret ettik. Duasını aldık. Daha çok Kaymakam Bey dua aldı diye düşünüyorum.

“HAKEM KOMİSYONU” oluşturulduğunu Başkan yardımcısı iken bazı müftülerimizden dinlemiştim.³⁹ Aynı şekilde, Bursa Harmancık’ta bir köyde, bir imamın, halkı avunun içine alarak pek çok kimseleri barıştırdığını, köy kahvesini dini tebliğ merkezi haline getirdiğini, çocuklarının derslerine yardımcı olduğunu, resmi işlerinde onlara destek olduğunu Dağ köyleri üzerine çalışma yapan bir doktora

39 Şimdi sizlerle başka bir coğrafyada benzer bir yapılaşmadan, “TÜM HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI ŞAHSİ HUKUK KURULU”(AIMPLB)ndan ve onun nisan başında ülke çapında farkındalık oluşturmak, evliliklerin İslam’a uygun hale getirilmesi amacıyla uygulamaya koyduğu 10 günlük “Ramazana Merhaba” kampanyasından söz edeceğim. Söz gelimi ecdadımızın aynı problemlerin çözümü için geçmişte müstakil vakıflar kurduğunu da bu vesileyle hatırlatmakta fayda vardır diye düşünüyorum.

Bu kuruluş öteden beridir aynı istikamette çalışmalarda bulunmasına rağmen, kampanyanın arkasındaki acıklı hikâyeyi ve yapılanları Taha Kılıç’tan dinleyelim:

“Hindistan’ın Guccerat eyaletindeki Ahmedabad kentinde, Ayşe Banu Makrani adlı genç bir kadın, 28 Şubat 2021 günü cep telefonuyla kaydettiği görüntülü mesajı ailesine yolladıktan sonra Sabarmati nehrine atlayarak hayatına son verdi. Aile mesajı alır almaz polise başvurduysa da, 23 yaşındaki Makrani’nin ancak cesedine ulaşılabildi. Mesajında çevresinin kendisine karşı anlayışsızlıklarından söz eden Ayşe Banu, özellikle evlendikten sonra eşi Arif Han ve ailesinden gördüğü fizikî baskı ve sözlü tacizlerden şikâyet ediyordu. Polisin ayrıntılı soruşturması, Ayşe Banu Makrani’nin gelin gittiği evde, daha fazla çeyiz getirmesi için zorlandığını, kocasının kendisini bu yüzden dövdüğünü ve hatta “öç almak için” başka bir kızla aldattığını ortaya koydu. Kadıncağızın intihar etmeyi düşündüğünü telefonda kocasına söylediği halde, ondan “Ne yaparsan yapı!” cevabını aldığı da bilahare belirlendi”.

“İslâm dışı gelenek ve uygulamaların Müslüman gençlerin hayatını ne kadar zorlaştırdığını bir kez daha gözler önüne seren bu trajik vaka üzerine harekete geçen AIMPLB, başlattığı kampanyayla Hint Müslümanlarına çağrıda bulunarak, özellikle şu noktaların altını çiziyor: 1) Gelinlerin kocalarının evine çok pahalı çeyizlerle ve takatin üstünde mal-mülkle gitme mecburiyetine son verin, 2) Düğünlere harcadığınız astronomik paraları azaltın, basit merasimleri tercih edin, 3) Peygamberimizin sünneti olan “velîme” yemeği dışında, düğünde insanları ağırlamak için israfa kaçmayın, 4) Velîme yemeklerinde fakir-fukaranın gözetilmesine bilhassa dikkat edin, 5) Kadın-erkek karışık dans, havai fişek gösterileri, lüks araçlarla düğün konvoyları gibi bizim kültürümüzde yeri olmayan şeyleri terk edin...”

AIMPLB’den yapılan açıklamalarda da, müsrif düğün törenlerinin ve büyük bütçeler gerektiren çeyiz mecburiyetinin Müslüman gençleri evlenmekten alıkoyduğu, hasbelkader evlenebilenlerin ise sonraki yıllar boyunca düğünden kalan borçları ödemekle meşgul olduğu, birçok ailenin bu yüzden dağıldığı kaydedildi”

Kurulun ayrıca, Müslümanları düğün törenlerini camilerde icra etmeye de çağırarak, daha mütevazı ve uygulanabilir örneklikler sunmanın önemini hatırlattığını kaydeden Kılıç, 10 günlük kampanya boyunca AIMPLB’nin yaptıklarını da şöyle anlatır:

“Hindistan’ın bütün şehirlerindeki camilerde konuyla ilgili vaaz ve hutbeler veriliyor, muteber âlimler halkla buluşarak onlara nasihat ediyor, özellikle anne-babaların meseleye bakış açılarının değiştirilmesine çalışılıyor. Gelinlerin kocalarının evine pahalı çeyizlerle gitme zorunluluğunun, İslâm’ın damadın geline mehir vermesi yönündeki uygulamasıyla taban tabana zıt olduğu Müslümanlara hatırlatılan noktalar arasında. Ancak kampanyayla ilgili basın-yayına açıklamalarda bulunan Hint âlimlerinin de altını çizdiği üzere, kökleri yüzyılların ötesine uzanan, İslâm’ın ruhundan uzak ve insanların ekonomik anlayışları çerçevesinde şekillenen bu tür uygulamaların vaaz ve hutbelerle hemen ortadan kalkacağını beklemek de gerçekçi değil. AIMPLB, “Biz bu konuyu zaten gündemimizde tutuyorduk, şimdi ülke çapında seferberlik ilân ettik” diyor”.

“Hindistan Müslümanlarının bu acil ve önemli gündemine göz atarken, çoğu gereksiz addedilebilecek gelenekler veya toplumsal zorlamalar yüzünden evlenme masraflarının fahiş seviyelere fırlamasının, bizde de aslında çok önemli bir mesele haline gelmiş olduğunu düşünmeden edemedim. Hali-vakti yerinde olanların “norm”ları gittikçe yukarılara çekmesi yüzünden, ekonomik açıdan daha alt seviyelerde olanlar birçok gereksiz külfetlere sürükleniyor. Adeta “mahalle baskısı”na dönüşen bazı uygulamalar “vazgeçilmez” hale gelirken, gençler evliliği ertelemek durumunda kalıyor veya evlenseler bile seneler boyunca bellerini bükecek bir borç bataklığına saplanıyor”.

Taha Kılıç, memleketimize yönelik “basit evlilik” temalı kampanyaların başlatılması, bu noktada güzel örneklerin yaygınlaştırılması, benzer nedenlerle dinamitlenen ailenin temellerinin sağlamlaştırılmasının “bazı lüzumsuz adetlerimiz” in terk edilmesi temennisinde bulunuyor (Taha Kılıç, Ayşe Banu’nun Hatırlattığı, Yeni Şafak, 10 Nisan 2021).

öğrencimden duymuştum. Daha sonra o imamınızı rutin dışı sosyal ahlak eksenli din hizmeti yapan görevlilerimiz diye, o zaman adı Din Hizmetleri Daire Başkanlığının Web sayfasında yayınlamıştık. Yine Havran misali, hatta ondan daha da fazla olarak hizmet üreten bir görevlimizin İstanbul Kartal Rahmanlar camii'nde "SOS-YAL MARKET" in yanında, caminin altında özellikle gençlere yönelik bir takım hususi mekânlar oluşturduğunu, lise ve üniversite gençlerine, sağlandığı imkânlarla burslar verildiğini öğrenmiş, onu da aynı sitede paylaşmıştık. Ayrıca Eyüp 2006 yılından beridir Hz. Kaab Camii'nde görevli imamımızın bir broşür hazırlayarak, "sokakta kalan kimsesiz vatandaşlarımız için kış aylarında barınma yeri olduğu, sabah-akşam çorba ve çay ikramı yapıldığı, ailesi ile barışmak, buluşmak isteyenlere yardımcı olunduğu, evsizler için sıcak su, banyo ve çamaşır imkânı" hazırladığını da unutmamak gerekir.⁴⁰ Borçlulara ve ihtiyaç sahiplerine borç vermek

40 Mehmet Necmeddin Dinç Beyin eline bir broşür geçer. Broşürde, "Sokakta kalan kimsesiz vatandaşlarımız için kış aylarında barınma yeri olduğu, sabah-akşam çorba ve çay ikramı yapıldığı, ailesi ile barışmak, buluşmak isteyenlere yardımcı olunduğu, evsizler için sıcak su, banyo ve çamaşır imkânı olduğu yazar.

İlgisini çekip broşürdeki irtibat numarasını arayınca Emin Kır isimli bir 'İnsan' ile tanışır. Karşısında birçok insanın dilinde olup da dilinde kaldığı, eyleme geçmediği, uğraşmadığı toplumsal ihtiyaç için gayret eden, terlemeye talip olan bir adam vardır. Onunla insaniyet.net sitesinde 17 Şubat 2021 tarihinde yayınlanan söyleşide bulunur. Yaşar Süngü Bey, 01.05.2021 tarihli Yeni Şafak'taki makalesine onu konu edinir. Şimdi Yaşar Beyi dinleyelim:

"Kimdi bu insan?

Emin Kır Hoca 1965 Trabzon/Araklı doğumlu. Otuz dört senedir Eyüp Müftülüğü' ne bağlı camilerde görev yapan Emin Hoca 2006 yılından beri **Hz. Kaab Camii'**nde görev yapıyor. Türbe ve cami surların hemen yanı başında Haliç Köprüsü'nün yanında altı dönümlük bir alanda yer alıyor.

Sizi böyle hayırlı hizmetleri yapmaya iten sebep nedir, nasıl başladınız?

Camimiz surların dibinde olduğundan madde bağımlısı insanların uyuşturucu içtikleri, sarhoşların bol olduğu bir yerdi burası.

Camide size sıcak çorba, çay yapayım içer misiniz? teklifiyle iletişime geçmiş olduk.

Artık bu bağımlı, evsiz gençler etrafında toplanmaya başladılar. Birbirlerine haber verdikçe etrafımızdaki halka genişliyordu. Böylece güvenlerini kazandım, dostluk kurdum, artık birbirimize önyargısız bakıyorduk. Cami avlusunda oluşturduğumuz mekânda sabah ve akşam sıcak çorba ve çay ikram ediyoruz. Camimizin altında yirmi kişinin kalabileceği bir misafirhane oluşturduk. Ayrıca haftada üç gün banyo imkânı sağlıyoruz, sabah dokuzdan akşam yediye kadar. Herkes için havlu, iç çamaşırı, çorap ve temizlik malzemesinin içinde olduğu birer temizlik setimiz var bunlar da bizim hediye ediyor. Günde en az yirmi kişi banyo hizmetinden faydalıyor.

Sadece sokakta yaşayanlar mı, yoksa iş için İstanbul'a gelmiş kalacak yeri olmayanlar da kalabiliyor mu misafirhanede?

Otuz güne kadar kalabiliyorlar, hatta iş bulunca ilk maaşlarını alıncaya kadar bir ay daha misafir ediyoruz. Bir de bizim duyuru panomuz var, iş bulmak için gelenlerin bilgilerini, mesleklerini, orada paylaşıyoruz. Cuma namazına camimize gelen işverenler zaman zaman bunların içinden kendilerine lazım olan elemanı da seçebiliyor.

Maşallah İş-Kur gibi de çalışıyorsunuz?

İslam'da cami böyle olmalı esasında, sadece namaz kıl vaaz dinle, git olmamalı.

Yaşadığınız ilginç hatıralarınız vardır, bizimle paylaşabilir misiniz?

Bizim aylık kumanya dağıttığımız ailelerimiz de var... Bir abla kumanya paketini almış metrobüse doğru giderken yolda bıçaklı bir kapkaççı önünü kesmiş elindeki paketi almaya çalışınca, Hanımefendi "Erzak paketini aşağıdaki camiden aldım git sen de oradan iste!" deyince, kapkaççı vatandaş onu bırakıyor ve "Emin Hoca'nın camisi o, hoca bize çorba ikram ediyor, güler yüz gösteriyor" diye bize minnettarlığından kapkaç yapmaktan vazgeçtiği gibi hanımefendiye yardım edip metrobüse kadar paketini taşıyor.

üzere, 2018 yılında Sakarya’da bir grup akademisyen tarafından kurulan İslam İktisadi Araştırma ve Uygulama Derneği’nin (İKSAR) karz-ı hasen uygulamasını Hayreddin Karaman hocamızın bir makalesinde okumuştum. MÜSİAD’ın Karz-ı Hasen Sandığı (2016) da üyeleri için benzer bir uygulamadır. Son zamanlarda bu tür çabaların oldukça artması gerçekten sevindiricidir⁴¹.

Yine bu çerçevede bölgelerin maddi imkânı yetersiz kabiliyetli zekâları tespit edilerek eğilim masrafları üstlenilmesi yolu tercih edilebilir. Maksada yönelik olarak, meslektaşlarımız köy ve mahalle imamları marifetiyle bahsi geçen bölgelerde, hatta diğer kırsal bölgelerde her eğitim kademesinde ve her çeşit okuldan öğretimini sürdürme için imkân bulamayan kabiliyetli gençlere ulaşılabilir -okul birincileri de buna dâhildir-. Bunların yükselebildikleri en son öğretim kademesine kadar masrafları karşılanabilir, barınacakları yurtlar inşa edilebilir ve çalıştırılabilir.

Sosyolojik bakımdan son olarak her geçen gün azalma eğilimi gösteren kitap ve süreli yayınlar konusunda daha titiz davranmaya, bunu telafi edici bir yol izlemeye, Allah yolunda sarf edilecek mali kaynaklar oluşturmaya, aynı iş için yeni müesseseler teşkil edilebilir. Bu maksatla muhtelif yaşlara, mahalli ihtiyaç ve problemlere uygun video ve televizyon dizileri, dijital oyunlar, çocuk filmleri, çizgi filmleri hazırlanabilir, yayın ve gösteri merkezleri oluşturulabilir, özel radyo ve televizyon merkezleri tesis edilebilir, dijital platformlarda tebliğ ve irşat programları düzenlenebilir. Geleneksel tebliğ ve anlatımlar genelde gençliğe hitap etmemekte ve onlara çekici gelmemektedir. Onun için daha önceleri de fazla olmakla birlikte, özellikle içinde bulunduğumuz Kovid 19 salgını döneminde, 6-14, 15-24 ve 25-55 yaş kategorisindeki nüfusumuzun zamanının çoğunu dijital ortam ve platformların işgal ettiği düşünülürse, resmi ve sivil kuruluşların dijital ortamlarda tebliğ ve irşat programları yaparak bu insanlarımıza ulaşması, yanlış dini bilgilenmelerin önlenmesi çok önemlidir. Ayrıca her seviyede özel okullar,

Geçenlerde bir genç geldi, cezaevinden çıkmış, uyuşturucu kullanmış, bir haftadır uykusuz vaziyette misafir haneye aldık iki gün uyudu. Uyuşturucudan kurtulmak istiyordu. Aldım kaymakamlığa götürdüm. İnşallah AMATEM’e götürüp tedavisine başlatacağız.

Ailesi ile barışmak, buluşmak isteyenlere de yardımcı olduğunuzu öğrendik.

Geçenlerde eşiyle problemi olan bir kardeşimiz bizi duymuş, geldi.

Bu vatandaş eşini öldürmek için pusuya yatmış. İlgilendik, yapma etme, sana bir iş buluruz, sorunlarını çözeriz dedik. Bir hafta misafir ettik, sohbet ettik vazgeçirdik. Şimdi duyuru panomuza ismini, vafasını yazdık, inşallah iş de bulacağız.”

Yaşar Süngü makalesini şöyle sonlandırıyor: “İnsan olmak için insan doğmanın yeterli olduğunu düşünenlerin çoğalması yüzünden yaşıyoruz bu küresel sağlık, ekonomik ve sosyal krizleri. Sevgi nasıl emek isterse, her olayda ve şartlarda insan kalabilmek çok daha fazla emek ve ter ister.”

(Yaşar Süngü, İnsan olmak için insan doğmak yetmiyor, başkaları için terlemek gerekiyor, Yeni Şafak, 02.05.2021).

41 Türkiye’deki diğer uygulamalar için bk. Veli Sırım, “İslam İktisadında Yatırımların Finansmanın da Karz-ı Hasen Uygulaması”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Ek Sayı, Aralık, 2019), 149-158.

kreş ve yurtlar, etüt merkezleri, takviye veya üniversiteye hazırlık kursları, spor kulüpleri, izcilik, oyun müsabakaları, kamplar, turistik veya araştırma gezileri, dinî fakat cezbedici eğlence ve toplantılar gibi organizasyonlara düzenlenebilir. Her bir organizasyonda dinî mesajı yeri gelince verebilecek kabiliyetli kimselerin istihdamına bilhassa bilhassa önem verilebilir, nefret ettirmeyen sevdirci, kuşatıcı bir dil kullanılabilir.

Sonuçta takvim tamamlanınca, çalışmaların genel bir değerlendirilmesi yapılarak ölçülmesi, tebliğ ve irşadın verimliliğini tespit bakımından önemlidir. İlgili kurum ve kuruluşların uygulamalarında bu istikamette şifahi değerlendirme ve rutin raporlamaların dışında, henüz yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Ama olması gerekir. Böylece hem hizmetin verimliliği, hem istihdam edilen tebliğcinin performansı ölçülebilir. Ortaya çıkan neticeye göre aksaklığın giderilmesi, emeklerin zayi edilmemesi sağlanabilir. İletişim faaliyetlerinde sistematik geri bildirimler bu hususta bir derece fikir verebilir. Lakin ölçümün profesyonelce yapılması, bu alanda nitelikli ve tecrübe sahibi bağımsız kuruluşlarla işbirliğine gidilmesi, destek alınması daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Ali. "Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Bazı Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (3-4 Kasım 2007), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken*, Ankara: Diyanet Yayınları, 3. basım, 2016.
- Arık, M. Selim. "Cami İçi Din Hizmetleri Bağlamında Vaizlik", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (3-4 Kasım 2007), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Atalay, Talip. "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Geleneksel Cami Eğitimi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/2, 2006.
- Bardakoğlu, Ali. *İslam'ın Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Bulut, Mehmet. "Din Görevlileri Üzerine Bazı Tespitler". *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, der. Hayrullah Köken, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Buyrukçu, Ramazan. "Türkiye'de Din Görevlisi Yetiştirme Problemi ve Çözüm Önerileri". *AÜİFD*, 47/2, 2006.
- Coşkun, Mehmet Kamil. "Türkiye'de Cami Cemaatinin Kur'an Anlayışı-Bir Alan Araştırması-" *İslamiyat*, 4/1, 2001.
- Çakmak, Muharrem. "Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodolojik Bir Yaklaşım -Seyahate Dayalı Tasavvufi İrşad Metodu". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX/4, 2009.
- Çekin, Ahmet. "Mesleki ve Sosyal Boyutlarıyla Yurtdışı Din Görevliliği". *Diyanet İlmî Dergi*, 41/3, 2005.
- Demir, Veysel. *Din Görevlilerinin Fonksiyonları ve Sosyo-Kültürel Tesirleri Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst., Bursa, 1991.
- Diyanet. *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Er, İzzet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. basım, 2008.
- Er, İzzet. "Türkiye Coğrafyasında Tebliğ". *Altınoluk Dergisi*, c. 70, 1991.
- Görmez, Mehmet. Aile Bürolarında Görevli Personele Yönelik Eğitim Semineri Protokol Konuşması, Büyük Anadolu Otel, Ankara, 04.07.2012.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.

- Hökelekli, Hayati. "Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında Tebliğde Yöntemle İlgili Sorunlar (Yaygın Eğitimdeki Uygulamalar)", *İslam'ın Güncel Sunumu 2003 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, (Yayın No: 364), Ankara, 2006.
- Hökelekli, Hayati. "Günümüzde İletişim Teknikleri ve Dini İletişim". *Diyanet İlmi Dergi*, 42/1, 2006.
- Hökelekli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. Dem Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karacelil, Süleyman. "İrşat Faaliyetlerinin Problemleri ve Siyasal Olayların Din Hizmetlerine Etkisi: Şırnak İli", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, 2011.
- Kılavuz, M. Akif. *Yaşlanma Dönemi Din Eğitimi*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Kılıç, Taha. "Ayşe Banu'nun Hatırlattığı". *Yeni Şafak*, 10 Nisan 2021.
- Köylü, Mustafa. *Yetişkin Din Eğitiminin Temelleri*. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Onay, Ahmet. "Cami Eksenli Din Hizmetleri". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (3-4 Kasım 2007), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Öcal, Mustafa. "Yüksek İslam Enstitüsü". *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44/48-52.
- Öcal, Mustafa. *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul, 2004.
- Sırım, Veli. "İslam İktisadında Yatırımların Finansmanında Karz-ı Hasen Uygulaması", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek Sayı, Aralık, 2019.
- Söylev, Ömer Faruk. "Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, 2013.
- Süngü, Yaşar. İnsan olmak için insan doğmak yetmiyor, başkaları için terlemek gerekiyor, *Yeni Şafak*, 02.05.2021
- Tetik, Hayati. "Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri-Cemaat İletişiminin Önemi", *Diyanet İlmi Dergi*, XXXIV/2, Ankara, 1998.
- TÜİK, Haber Bülteni, 25 Şubat 2021, Sayı: 37211.